

ПРАВО НА СІМ'Ю: ЙОГО ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ

THE RIGHT TO A FAMILY: ITS CONTENT AND FEATURES

Бельо Л.Ю., старший викладач кафедри загальноправових дисциплін
Національний університет «Одеська морська академія»

У статті оглянуто поняття сім'ї, окреслено обсяг та наповнено змістом право на сім'ю, як природне право, визначено та охарактеризовано його складові: право на створення сім'ї; право бути членом сім'ї; право на проживання у сім'ї; право на повагу до сімейного життя; право на таємницю сімейного життя, право виховуватись у сім'ї; право бути забраним із закладу охорони здоров'я; право на державну охорону своєї сім'ї... Через природно-біологічне розуміння сутності сім'ї, визначено юридичну природу правового інституту сім'ї, який з одного боку формує та закладає основи буття та співіснування, виконуючи внутрішню роль та на зовні транслює основні засади та морально-духовні цінності. Категорія сім'ї має комплексний характер досліджується багатьма науками окрім сімейного права, цікавить вчених соціологів, філософів, психологів, демографів, істориків, економістів...

У ході здійснення дослідження виявлено недостатність уваги, що приділяється праву на сім'ю, оскільки науковці це питання оглядають частково через призму права дитини на сім'ю, що в повній мірі не може відображати зміст та характер права на сім'ю. І хоча суб'єктами сімейних відносин є не таке велике коло осіб, як в цивільних відносинах, обмежуватися правом дитини на сім'ю, як суб'єкта права є не достатнім. Сама сім'я, як об'єкт сімейних правовідносин так і суспільство в цілому, видозмінюється, трансформується, і це не може не позначитися на реалізації та здійсненні права на сім'ю всіма особами, учасниками сімейних відносин.

Отже, право на сім'ю є одним із найважливіших прав особистості. Воно є складовою частиною єдиного комплексу її немайнових прав. Держава створює людині умови та забезпечує охорону права на сім'ю, а також таємницю сімейного життя, заохочує та підтримує осіб, які створили сім'ю. З цією метою право на сім'ю, на повагу до свого сімейного життя, охорону від зовнішнього втручання та від розголошення інформації про приватний бік життя закріплене як правовий принцип в міжнародному праві, а також законодавстві України.

Ключові слова: сім'я, право на сім'ю, створення сім'ї, сімейне життя, проживання в сім'ї, повага до сімейного життя, конкубінат.

The article considers the concept of family, the volume has been outlined and the right to family was made sense as the natural right, was defined and described its components: the right to create a family; the right to be the member of the family; the right to live in the family; the right to respect for family life; the right to the privacy of family life, the right to grow up in a family; the right to be picked up from a health care facility; the right to protection of the family... Due to the natural-biological understanding of the family essence, was determined the legal nature of the legal institution of the family, which on the one hand sets and lays the grounds of existence and coexistence, performing an internal role and outsources the main principles and moral and spiritual values. The family category is complex, is investigated by the many sciences, except family law interests sociologists, philosophers, psychologists, demographers, historians, economists...

In the course of research, the lack of attention was revealed that is granted to the right to a family, since scientists are partially examining this issue through the prism of the child's right to family, that cannot fully reflect the content and nature of the right to a family. And although the subjects of family relationships are not such a large circle of people as in civil relationships, it is not sufficient to be limited as a subject of law by the right of the child to a family. The family itself as an object of the family legal relationships, and the society as a whole – modifies, transforms, and this may not be affected on the implementation and performance of the right to a family by all individuals, parties of family relationships.

Thus, the right to a family is one of the most important rights of the individual, the part of the complex of non-property rights. The government creates conditions for people and provides the protection of the right to a family, and as well as the privacy of family life, encourages and supports people in founding a family. For this purpose, the right to a family, respect for family life, protection from any interference and from the disclosure of information about private life, which is enshrined as a legal principle in the international law, and also defined by the Ukrainian legislation. Any neglect of the importance of ensuring the right to a family will devalue the institution of the family itself and its function.

Key words: family, the right to a family, creation of family, family life, homestay, respect for family life, concubinage.

Постановка проблеми. Чи можливо уявити людину поза сім'єю? Скоріш за все це будуть виключення. Так починалось це дослідження до 24 лютого. Війна стала одним таким виключенням: руйнівником сім'ї, загарбником права кожного українця на сім'ю, нищівником родинних, сімейних цінностей... І мова тут не йде про загибель тисяч людей та колосальні майнові втрати – це тема іншого дослідження та з нестерпним очікуванням найсуворішого покарання для загарбника. Мільйони біженців та внутрішньо переміщених осіб втратили зв'язки з близькими родичами, позбавлені свого житла, звичних умов проживання в колі родини, діти позбавлені виховання в сім'ї, люди похилого віку залишилися без догляду, участі та підтримки членів сім'ї, що є складниками права на сім'ю та характеризують рівень та масштаби порушення сімейного життя. Війна породжує сирітство, трагедію втрати дітей, загибель батьків, жакіття насильства проти українців, попірання та позбавлення природних прав, що закріплені в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про соціальні, економічні і культурні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенції про права дитини тощо. Для агресора жодні міжнародні домовленості, Конвенції не стали стримуючим фактором, і, на жаль, для родин, сімей, дітей та всіх українців вони не являються гарантіями безпеки, непорушності їх прав

та свобод. І це тільки зовнішній облік війни, а перелік порушених прав не передає ті страждання, страх, відчай і біль знедолених людей, скривджених дітей, понівечених доль, зламаних надій, спалюваних домівок, сплюндрованої землі. Однак, як гуртується український народ в цей важкий час, так і ще тіснішими та теплішими стануть родинні зв'язки, міцнішими сім'ї, духовнішими люди, більш свідомими громадяни та незламнішою українська нація.

Аналіз останніх досліджень. В юридичній науці багато досліджень проводились щодо змісту та ознак сім'ї з доволі неоднозначно вираженими думками вчених, серед яких З. В. Ромовська, С.Я. Фурса, Ю. С. Червоний, В. П. Шахматов, Я. М. Шевченко, В.А. Ватрас, М.Б. Кравчик... Висвітленню права дитини на сім'ю присвячено наукові праці Л.А. Ольховик, О.В. Синегубова, Л.В. Крисицької, Л.А. Кузьмичова, О. Явор та інших вчених.

Метою статті є спроба через аналіз і правову природу поняття сім'ї визначити його складові та розглянути право на сім'ю в його змістовому наповненні.

Актуальність теми. Недостатньо уваги в доктрині, на наш погляд, приділено праву на сім'ю загалом, оскільки в наукових працях це питання розглядається частково як право дитини на сім'ю, що не може відображати зміст та характер права на сім'ю в повній мірі. Оскільки сама сім'я, як і суспільство в цілому, видозмінюється, транс-

формується, і це не може не позначатися на реалізації та здійсненні права на сім'ю всіма суб'єктами, учасниками сімейних відносин. В даному дослідженні ми не можемо оминати і право дітей на сім'ю, бо вони найуразливіші та і справді потребують більше участі, уваги та захисту. А, відповідно через певні регулятори, якими можуть бути передусім: нормативно-правові акти, державні органи інші інституції можливо успішно забезпечувати реалізацію і захист прав дітей. Нехтування чи недооцінювання важливості забезпечення права на сім'ю кожної людини, беззаперечно негативно проявиться на суспільному та державному рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'я відіграє найважливіше значення в житті кожної людини, вона є початком формування та розвитку особистості. Сім'я відображає характер та особливості формування громадянського суспільства. Поняття сім'ї є неоднорідною, багатоаспектною та складною категорією, та навіть на побутовому рівні розуміється та тлумачиться по різному. Виправдано досліджується багатьма науками окрім правових (сімейного права, частково житлового), цікавить вчених соціологів, філософів, психологів, демографів, істориків, етнографів, геронтологів, генетиків... Цей перелік можна було б продовжити і кожен з фахівців знайде свій об'єкт дослідження в комплексному характері такого поняття. Звичайно нас цікавить правовий його аспект. І такий, на наш погляд, доволі успішно було сформульовано українським вченим цивілістом Ватрасом В.А. як юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності [1, с. 89].

Таке визначення охоплює: учасників – це тільки фізичні особи; підстави виникнення зав'язків між ними це – шлюб, споріднення; встановлено зміст правовідношення – як особисті немайнові та майнові права, визначено мету, ціль це – спільне життя, а не побут, (доречніше було б вказати «сімейне життя»); спільність інтересів – як довірчий характер відносин, можливість правового регулювання та юридична відповідальність сторін.

Сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними, і реалізуються в різноманітних динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях. Це природне право людини, що закріплене в Загальній декларації прав людини – сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави [2], Міжнародному пакті про соціальні, економічні і культурні права (ст. 10) [3], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 8) [4], Конвенції про права дитини (ст. 16) [5] тощо. На національному рівні право на сім'ю гарантується Конституцією України (ст. 32) [6], в Цивільному кодексі України – фізична особа незалежно від віку та стану здоров'я має право на сім'ю. (ст. 291) [7], Сімейний кодекс України (ст. 4) [8] та іншими нормативно-правовими актами. Конституційний суд України у Справі № 1-9/2012 дає аналіз частини другої статті 24, частини першої статті 32 Конституції України вказує на підстави вважати, що реалізація права на недоторканність особистого і сімейного життя гарантується кожній особі незалежно від статі, політичних, майнових, соціальних, мовних чи інших ознак, а також статусу особи [9].

Як же розуміти зміст права на сім'ю? Ольховик Л.А. зазначила, що право дитини на сім'ю включає до свого змісту: право бути членом сім'ї; право на створення сім'ї; право виховуватись у сім'ї; право бути забраним із пологового будинку та іншого закладу охорони здоров'я; право на повагу до сімейного життя; право на таємницю особис-

того життя.. Автор пропонує вищеперераховані аспекти розглядати як елементи права на сім'ю, а не як окремі права [10, с. 113].

Існує в доктрині і протилежна думка щодо самостійних спеціальних особистих немайнових прав в сімейних правовідносинах. Оскільки право фізичної особи на сім'ю є одним з особистих немайнових прав, що міститься в книзі другій Цивільного кодексу України. Зміст права на сім'ю та умови його здійснення виражені в Сімейному кодексі України. Деякі вчені вважають, що закріплене у ст. 291 Цивільного кодексу України як особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи – право на сім'ю, радше слід віднести до окремих (спеціальних) особистих немайнових прав, що виникають у сфері сімейних відносин. Адже дане право тісно пов'язане із сімейними правовідносинами і здебільшого не виникає та не існує поза ними [11, с. 261-262]. Право на сім'ю включено до першої групи особистих немайнових прав не випадково. Сім'я забезпечує людині психологічний притулок. Саме вона часто є для неї засобом виживання. [12, с. 216]

Загальна декларація прав людини в ст. 16 встановлює право на створення сім'ї та Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права в ст. 10 визначає сім'ю як природний та основний осередок суспільства, якій повинні надаватися по можливості якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні.

Аналогічне положення закріплено і в статті 3 СК України. В Україні підстави створення сім'ї визначені ч. 4 ст. 3 Сімейного кодексу України, зокрема – шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства. Релігійний обряд шлюбу в Україні не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану. Водночас в окремих країнах Європейського Союзу, в тому числі Словаччині, зареєстрований церквою шлюб офіційно визнається [11, с. 254].

У структурі права особи на сім'ю наявні статичні та динамічні аспекти: статичні елементи утворюють змістове ядро права на сім'ю (це право на повагу до свого сімейного життя та право на державну охорону своєї сім'ї), динамічні – є рухомими складовими, утворюють рухомий механізм права на сім'ю, поступово розширюються, змінюються та збагачують зміст права на сім'ю (право на створення сім'ї та право на проживання у сім'ї) [13, с. 23]

Право на сім'ю складається з кількох елементів: право на проживання в сім'ї своїх батьків; право на вихід з неї; право на заснування своєї сім'ї; право на недоторканність сімейного життя [14, с. 256]. Відповідно до ч. 1 ст. 4 Сімейного кодексу України, особа, яка досягла повноліття, має право на створення сім'ї. Право фізичної особи на сім'ю закріплене також у ст. 291 Цивільного кодексу України. Однак, на відміну від ст. 4 Сімейного кодексу України, передбачає право фізичної особи бути членом сім'ї, а не на створення сім'ї. Особа не може бути проти її волі розлучена із сім'єю, крім випадків, встановлених законом. [7]. Право на створення сім'ї є елементом сімейної правоздатності особи, яка досягла шлюбного віку, а не її суб'єктивним правом, оскільки йому не відповідає чийсь обов'язок. Суб'єктивному ж праву особи завжди відповідає обов'язок іншої особи або осіб [11, с. 71]. Конвенція про права дитини (ст. 16) передбачає право дитини на сімейне життя. Отже, право на сім'ю в сенсі права жити в сім'ї мають усі від моменту народження. Щодо права на створення сім'ї, то це право – категорія вікова [14, с. 54].

Шлюбний вік для та чоловіка та жінки встановлено у 18 років (ст. 22 Сімейного кодексу України). Суд за заявою особи, яка досягла 16 років, може своїм рішенням

надати їй право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає інтересам зазначеної особи (ст. 23 Сімейного кодексу України).

Створення сім'ї у зв'язку з народженням дитини є безсумнівним, оскільки мати і дитина створюють фактично нові відносини. Особливим є те, що створюється нова сім'я. В межах однієї великої сім'ї можуть існувати дві або більше сімей, що утворюватимуть складні сімейні взаємовідносини. Наприклад, з батьками проживає дочка, яка народжує дитину і надалі проживає з ними. Тобто тут існуватимуть як взаємини між батьками та дітьми, так і відносини між дідом, бабою та онуком [15, с. 34].

Окремими правомочностями права на сім'ю слід вважати можливість обирати особу, з якою створюватиметься сім'я, та можливість жити в сім'ї. Положення Сімейного кодексу України, що кожна особа має право на проживання в сім'ї та співзвучна зі ст. 51 Конституції України, яка передбачає охорону державою сім'ї, дитинства, материнства та батьківства. Крім того, право на проживання в сім'ї тісно пов'язане з правом на житло, передбаченим ст. 47 Конституції України [11, с. 71]. Право на проживання в сім'ї включає, зокрема, право дитини бути забраною з пологового будинку чи іншого закладу охорони здоров'я. Право дорослої людини бути забраною із закладу охорони здоров'я (хоча воно і не записане в жодному законі) має також вважатися елементом права на сім'ю відповідно до принципу справедливості та розумності. Відповідним цьому праву має бути обов'язок одного з подружжя, дочки чи сина забрати з лікарні хворих матері чи батька, якщо вони мають для цього щонайменшу змогу [16, с. 256].

Необхідно окреслити правомочності, що мають дуже важливе значення в загальному контексті права на сім'ю. Це право особи на підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї та родичами незалежно від того, де вона перебуває, та можливість особи вживати заходів щодо збереження сім'ї (ст. 56 Сімейного кодексу України). Ніхто із сторонніх осіб не має права вимагати розірвання шлюбу чи встановлення режиму окремого проживання. Однак події, що розгорнулися 24.02.2022 року та понині тривають в зв'язку з війною, мають просто вбивчий характер щодо права на сім'ю.

Одним зі способів реалізації права на сім'ю є право укладати шлюб. Що стосується реєстрації шлюбу, то 7 березня 2022 року КМУ виніс постанову про «Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану», цим документом внесено зміни у процес реєстрації шлюбу в умовах війни. Відтак можлива реєстрація шлюбу без особистої присутності нареченого (нареченої), реєстрація шлюбу дозволяється у день подання відповідної заяви для військових ЗСУ, СБУ, ЗСР, ДПС, поліцейських, медиків [17].

Спільне проживання жінки і чоловіка без реєстрації шлюбу вважається також формою сім'ї, однак такі особи не набувають статусу чоловіка та дружини та їх спільне фактичне проживання сім'єю не породжує у них прав та обов'язків подружжя. Неоднозначно сприймається суспільством спільне проживання без реєстрації шлюбу. З одного боку вважається аморальним та викликає засудження, з іншого боку – не викликає жодного нарікання та незадоволення прихильниками таких відносин. Шлюб сприймається як запорука стійкості сім'ї, хоча не завжди реально виступає такою запорукою. Однак законний шлюб створює можливість правового регулювання сімейних відносин, охороняє подружжя від зовнішнього втручання в сферу особистого, зокрема сімейного життя, забезпечує від порушення немайнового та майнового характеру, ство-

рює можливості використання всіх правових механізмів реалізації, охорони та захисту прав. Незважаючи на всі перелічені переваги, продовжує існувати конкубінат (від лат. concubinatus – позашлюбне співжиття). Конкубінат відрізняється тривалістю, не анонімністю, відкритістю взаємин, відсутністю формальних перешкод до реєстрації шлюбу; від шлюбу відрізняється відсутністю державної реєстрації [14, с. 54]. Передумови конкубінату різні. Такі союзи не є об'єктом статистики, але, за різними даними, їх кількість зростає. Конкубінат може виконувати ті самі функції, що й шлюбна сім'я, тому заслуговує бодай на те, щоб бути визнаним як форма організації сімейного життя [16, с. 257]. Справді конкубінат виглядає як форма організації сімейного життя і з цим можна погодитися, якби такі фактично шлюбні відносини не потрібно було б доводити в суді як юридичний факт: при визнанні батьківства, стягненні аліментів на дитину, при поділі майна, визнання спадкоємцем та в інших справа, коли певні обставини не визнаються чи заперечуються та й моральні норми при цьому порушуються, а не тільки права та інтереси одного з співмешканців чи дітей. У випадку, коли дитина тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, вона має право на особливий захист і допомогу держави. Право дитини на піклування з боку батьків може бути реалізоване лише за умови добровільного і належного виконання батьками своїх обов'язків, але примусити батьків піклуватися про своїх дітей неможливо.

В багатьох західноєвропейських країнах: Франції, Нідерландах, Норвегії, Португалії, Бельгії, Іспанії, Швеції, Люксембурзі та ін. одностатевий шлюб вже набув соціальної та правової легітимізації. Позиція ЄСПЛ щодо захисту права на сім'ю одностатевих пар, транссексуалів не означає автоматичного обов'язку всіх держав Ради Європи на національному рівні надавати право на шлюб таким особам, а тільки підкреслює еволюційність поглядів на ці поняття. На сьогодні укладення шлюбів в європейських країнах не наближає українські одностатеві пари до цих прав, але з часом ситуація може змінитися: для цього необхідно, щоб наше законодавство хоча б визнало одностатеві шлюби, укладені за кордоном [18].

Проте повага до особи, право особи обирати форму організації свого особистого сімейного життя, право на повагу до сімейного життя визначені законодавством. Слід зазначити, що право на повагу до сімейного життя є декларативною нормою, вона не має правової санкції, тому може лише сприяти виникненню зазначених відносин. Таємниця приватного життя забезпечує автономію особистості в суспільстві, збереження індивідуальності, дозволяє обмежити індивіда від усіх інших і кожного. Приватне життя має різноманітні прояви. Деякі аспекти приватного життя взагалі не регулюються законодавством (наприклад, відносини дружби, поваги, любові та ін.), проте таємниця приватного життя підлягає охороні [19, с. 153].

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що право на сім'ю є одним із найважливіших прав особистості. Воно є складовою частиною єдиного комплексу її немайнових прав. Держава створює людині умови та забезпечує охорону права на сім'ю, а також таємницю сімейного життя, заохочує та підтримує осіб, які вирішили створити сім'ю. З цією метою право на сім'ю, на повагу до сімейного життя, охорону від будь-якого втручання в сімейне життя та від розголошення інформації про особисте життя закріплені на рівні правового принципу в міжнародному праві, а також визначене законодавством України. Будь-яке нехтування важливості та необхідності забезпечення права на сім'ю, знецінить сам інститут сім'ї та його призначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ватрас В.А. Поняття «Сім'ї» у сімейному праві України. *Форум права*. Харків. 2009. № 1. С. 83–91.
2. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Конвенція про права дитини: ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
6. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
8. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
9. Рішення Конституційного суду № 2-рп/2012 від 20.01.2012 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51>
10. Ольховик Л.А., Буй О.С., Зміст права дитини на сім'ю. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С.110–113.
11. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я.М. Шевченко. Хмельницький: Вид-во Хмельницьк. ун-ту упр. та права, 2007. 626 с.
12. Черновалюк Ю. Ю. Право особи на сім'ю за законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права*, 2008. С. 216–221.
13. Дутко А. О., Мних С. Р. Поняття та ознаки сім'ї за законодавством України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 106
14. Синегубов О.В. Загальні положення здійснення права дитини на сім'ю. *Форум права*. 2013. № 4. С. 368.
15. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. Є.О. Харитонова. Х.: Одісей, 2006. 1200 с.
16. Менджул М. В. Поняття та зміст права на сім'ю. *Закарпатські правові читання: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (19-21 квітня 2018)*. Ужгород, 2018. С. 254–258.
17. Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від від 07.03.2022 № 213 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2022-%D0%BF#Text>
18. Ірискіна І. Оформлення одностатевих шлюбів для українок та українців. URL: <https://familyforum.com.ua/shluby>
19. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. К.: Істина, 2003. 464 с.